

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет/
Кафедра психології та соціальної роботи

КРАСНЯНСЬКА Юлія Василівна

**Стиль виховання у батьківській сім'ї як чинник формування самооцінки
підлітка / Parenting style as a factor in the teenager self-esteem formation**

спеціальність: 231 – Соціальна робота
освітньо-професійна програма – Соціальна робота

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
СР-41
Ю.В. Краснянська

Науковий керівник:
ст. викладач М.В. Підгурська

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

_____ А.Н. Гірняк

ТЕРНОПІЛЬ-2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ	
ТА ВИВЧЕННЯ САМООЦІНКИ ПІДЛІТКІВ	
	6
1.1. Специфіка формування самооцінки у підлітковому віці	6
1.2. Шляхи дослідження сімейного виховання і самооцінки підлітків	9
Висновки до розділу 1	13
РОЗДІЛ 2	
СТИЛЬ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИК,	
ЩО ВПЛИВАЄ НА РОЗВИТОК САМООЦІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	
	15
2.1. Стель батьківського сімейного виховання та його вплив на впевненість юного покоління	15
2.2. Вплив культури сімейного спілкування на самооцінку підлітка	19
2.3. Зв'язок соціально-психологічного типу батьківської позиції з самооцінкою підлітків	28
Висновки до розділу 2	32
РОЗДІЛ 3	
ПРАКТИКА ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ СІМ'Ї	
НА САМООЦІНКУ ПІДЛІТКА.....	
	34
3.1. Засновки емпіричного дослідження	34
3.2. Результати емпіричного дослідження	35
Висновки до розділу 3	41
ВИСНОВКИ	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	46
ДОДАТОК	50

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Самооцінка як важливий регулятор поведінки має складні системні та структурні характеристики, що взаємно поєднують когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти. Дослідження шляхів формування самооцінки вимагає комплексного підходу з урахуванням біологічних та соціальних факторів у розвитку підлітка. Важливу роль у формуванні самооцінки відіграє батьківське сімейне виховання. Гуманістичний підхід до особистості загалом передбачає ставлення до неї як до суб'єкта соціальної культури та історії. Процес соціалізації особистості потребує обов'язкового урахування соціальних, педагогічних і психологічних чинників. Визрівання та становлення сімейних відносин, стилів сімейного виховання неможливе без формування установок та стереотипів. Батьківські настанови та стиль сімейного виховання тісно пов'язані з наявністю соціокультурних та інших стереотипів, системи відносин – як мотиваційних факторів. Урахування усталених чинників формування особистості, вироблених у процесі історичного розвитку конкретної сім'ї, є необхідним щодо соціалізації особистості підлітка та формування його самооцінки. У формуванні самооцінки особливу роль відіграють особливості сімейного виховання. Тема нашого дослідження є актуальною, адже дозволяє виявити роль стилю батьківського сімейного виховання у розвитку самооцінки та особливостей формування підлітка.

Стан дослідження проблематики. На формування самооцінки істотно впливають стилі сімейного виховання, що відображають соціальні, культурні і психологічні відмінності та визначають рівні і змістовні характеристики самооцінки у підлітків. Основою дослідження є фундаментальні положення про детермінацію психічних явищ, культурно-історична теорія, принципи вивчення особистості та її самооцінкових компонентів, принципи вивчення стилів і типів сімейного виховання дітей і підлітків. При дослідженні особливостей

особистості використовувалися особистісно центровані та культурно центровані напрямки. Вивченням впливу стилю сімейного виховання на розвиток самооцінки дітей та підлітків займалися багато вітчизняних і зарубіжних учених. Приміром, Г. Лактіонова [30], О. Марінушкіна [37] виділили неблагополучні форми батьківсько-дитячих відносин; Ю. Якубова [55] описала типи неправильного виховання (гіперсоціалізуючий, відкидаючий, егоцентричний); Г. Крайг запропонував класифікацію стилів батьківського виховання, що були виділені шляхом співвідношення параметрів батьківського контролю і теплоти відносин; Д. Спіро розглядав вплив сім'ї на формування у юної особи позитивного самосприймання як фундаменту розвитку особистості, О. Фурман досліджувала Я-концепцію та психологію впливу [17-18].

Аналіз опрацьованої літератури (див. [1-50]) показав, що проблема формування самооцінки стосовно підліткового віку досліджена недостатньо. Тому на сьогоднішній день є потреба дослідити самооцінку підлітка, наголошуючи на тому, що вона формується найголовніше під впливом чинників, головно пов'язаних із сім'єю та під впливом обох батьків.

Об'єктом дослідження є підлітки, котрі виховуються в батьківській сім'ї.

Предметом дослідження постали особливості рівня та структури самооцінки, відносини батьків і дітей, стилі сімейного виховання.

Метою дослідження є аналіз впливу стилів та типів виховання на формування самооцінки у підлітків в батьківських сім'ях.

Завдання дослідження:

- 1) показати специфіку формування самооцінки у підлітковому віці;
- 2) дослідити стилі батьківського сімейного виховання та вивчити вплив культури сімейного спілкування на самооцінку підлітка;
- 3) виявити зв'язок соціально-психологічного типу батьківської позиції з самооцінкою підлітка;
- 4) провести практичне дослідження впливу сім'ї на самооцінку підлітків.

Для вирішення поставлених завдань та перевірки вихідних положень використовувався комплекс взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих один одного **методів**: оглядово-аналітичний та теоретичний (аналіз літератури), аналіз документів (контент-аналіз), спостереження, емпіричні (психодіагностичні та психолого-педагогічні) та статистичні (кластерний аналіз).

Наукова новизна та теоретична значимість полягає в тому, що на основі вивчення впливу стилів батьківського сімейного виховання на особливості формування самооцінки у дітей були отримані нові дані про формування порівневих та структурних характеристик самооцінки. На основі порівняльного вивчення виділено чинники і параметри, що впливають на формування самооцінки підлітка у лоні сім'ї.

Практична значимість роботи полягає у апробації психодіагностичних підходів до аналізу самооцінки у підлітків, стилю впливу батьківського виховання на них, що дозволяє сформувати диференційований підхід до психологічної корекції з урахуванням соціально-психологічних параметрів. Результати дослідження можна використати в консультативній та психокорекційній роботі з дітьми та підлітками.

Структура бакалаврського кваліфікаційного дослідження. Робота складається з вступу, трьох розділів з висновками до кожного, загальних висновків, списку опрацьованої літератури з 55 джерел, додатку. Загальний обсяг дослідження становить 53 сторінки, основний текст висвітлено на 43 сторінках. За результатами проведеного дослідження опубліковані тези (2023 рік).

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ТА ВИВЧЕННЯ САМООЦІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Специфіка формування самооцінки у підлітковому віці

Період підліткового віку є значним етапом у житті, повним змін у рівні самооцінки індивіда. Можна сказати, що цей період зростання та розвитку є унікальним перехідним періодом, який потребує адаптації та змін у самовизначенні, які підривають почуття самооцінки. Відбувається також розвиток сексуальної зрілості, перевизначення соціальної ролі, когнітивний розвиток, переходи між школами та поява сексуальності дуже важливі для формування почуття самооцінки підлітка [2; 14; 17; 33; 38; 44; 52; 54].

Незважаючи на зміни почуттів самооцінки підлітка в цей період, з глобальної точки зору, образ індивіда підвищується в підлітковому віці, при цьому основний розвиток почуття самооцінки відбувається у проміжку між 13 та 18 роками. Для багатьох підлітків почуття самооцінки формується значно з почуттів самоповаги та особистого задоволення, які виникають через досвід у школі та їхніх сім'ях, коли висока самооцінка підлітків, що пов'язана із самоприйняттям та почуттям відповідності та адаптації, які відчуває підліток при його досягненнях у значних межах. Підлітковий вік є чутливим періодом з емоційного боку, з урахуванням багатьох змін, що вони проходять (фізіологічна, шкільна, сімейна та соціальна система). Позитивне і сильне самосприйняття допоможе їм пройти через цей період, коли вони захищені від зайвих і небезпечних впливів, і пережити свій підлітковий вік як позитивний досвід, що динамічно розвивається. З іншого боку, негативне самосприйняття та низька самооцінка можуть погіршити їхню здатність справлятися з проблемами, з якими вони перманентно зіштовхуються. Самооцінка

сприймається як предиктор, як результат. Низька самооцінка ставить людину під загрозу емоційних і поведінкових розладів, а також низьку самооцінку, а також низька самооцінка пов'язана із ризикованою поведінкою, низькими досягненнями та соціальною відмовою.

Одним з головних завдань у підлітковому віці є набуття нових соціальних здібностей та особистих навичок, призначених для підготовки підлітка до ролі дорослого [3; 14; 26; 41; 55]. Для багатьох підлітків соціальна інтеграція та почуття приналежності до групи однолітків є основною потребою у світі, і тому відносини з друзями є значними перетинами, які підштовхують підлітків до психологічного зростання та соціальної зрілості. У рамках переходу між школами в цей період, від початкової школи до середньої, підлітки розширюють соціальну мережу групи однолітків і справляються з новими міжособистісними викликами. Друзі підлітки поділяють один з одним найінтимніші думки і почуття, і в результаті вони стають чутливими до потреб і бажань інших. У рамках цього процесу вони набувають глибокого розуміння іншого і самого себе. Соціальне прийняття групи однолітків є однією з найбільш значущих сфер для підлітків. Тому соціальна підтримка у формі прийняття та схвалення від інших є сильним впливом на самооцінку.

Вивчаючи якість відносин підлітків зі своїми однолітками, вчені виявили, що підлітки, чий відносини з однолітками були більш позитивними і менш негативними, повідомляли про вищі рівні самооцінки. З іншого боку, коли підліток у групі однолітків не отримував позитивної уваги та підтримки, підліток висловлював негативне ставлення до себе, що сприяло низькій самооцінці. Різні аспекти відносин з друзями можуть надати підліткам важливу інформацію про свої власні неявні цінності стосовно інших і, таким чином, вплинути на їхню самооцінку [48].

Дівчата-підлітки мають низьку самооцінку в порівнянні з підлітками-хлопцями. У дослідженні гендерні відмінності були розглянуті у восьми вимірах самооцінки підлітків: 1) особиста безпека, 2) відносини з батьками,

3) популярність серед однолітків, 4) академічні здібності, 5) привабливість, 6) самоконтроль, 7) психологічна вразливість та 8) спортивні здібності. Було виявлено, що глобальна самооцінка хлопців була вищою, ніж у дівчат, коли вони представляють вищі рівні, ніж у дівчат у шести вимірах, а решта двох не показує гендерних відмінностей.

Можливе пояснення цього полягає в тому, що занепокоєння з приводу прийняття групи однолітків та фізичної привабливості, чутливість до екологічних наслідків змін у школі та конфліктів щодо очікувань соціальної ролі ускладнює завдання розвитку Я у дівчат. Інше пояснення полягає в тому, що з самого початку підліткового віку, принаймні і пізніше, від хлопців і від дівчат, очікується поведінка, відповідно до узгоджених статевих стереотипів і статевих ролей, що визначаються культурою. Коли дівчина-підліток усвідомлює, що її роль жінки поступається за своїм статусом і престижем порівняно з роллю чоловіка, її самооцінка знижується, що призводить до низької самооцінки.

У нашому дослідженні можна виділити кілька етапів, відповідних поставленим завданням. На першому етапі аналізуються теоретичні підходи до дослідження взаємозв'язку типів батьківської позиції та самооцінки підлітків. На другому етапі встановлюються психологічні відмінності батьківської позиції батька і матері і як системи відносин особистості батьків. На третьому етапі виявляється соціально-психологічна типологія батьківських позицій в сім'ї. На четвертому етапі роботи досліджується самооцінка підлітків, які виховуються у різних типах сім'ї. На п'ятому обґрунтовується зв'язок між позицією батьків та особливостями (рівнем, адекватністю, диференційованістю) самооцінки підлітків, а також розглядається відображення узгодженості відносин до дитини та виховної практики батька та матері на актуальному рівні самооцінки підлітків в сім'ї.

1.2. Шляхи дослідження сімейного виховання і самооцінки підлітків

Проблема самооцінки є однією із найскладніших у психології особистості. Останнім часом у психологічній літературі все більша увага приділяється генезі, структурі та функцій тієї психічної реальності, яка стоїть за поняттям самооцінки (див. [1-50]). Дослідники вказують на труднощі, що виникають перед дослідниками, які намагаються і ясно виразно сформулювати власні думки та завдання в галузі вивчення даної проблеми. Це зумовлено широким набором понять в описах самооцінки. У психологічній літературі широко використовуються такі поняття як «самосвідомість», «ставлення до себе», «самооцінка», «самопізнання», «образ Я», «Я-несвідоме», «Я-реальне», «Я-ідеальне» тощо, проте далеко не всі від мають точне визначення. Деякі з них вживаються як синоніми, інші ж використовуються у вузькому сенсі, але без чіткого операційного визначення (див. [18; 32; 49]).

Спільним для різних підходів до цієї проблеми є те, що вихідним для аналізу цього феномена слугує традиційне уявлення про функціонування самооцінки як частини самосвідомості. «Якщо свідомість зорієнтована на весь світ, то об'єктом самосвідомості є сама особистість у поєднанні образів у єдине цілісне утворення – у уявлення, та у поняття свого власного Я як суб'єкта, відмінного від інших суб'єктів... У міру збільшення числа образів, що інтегруються в уявленні та уявленні про себе, формується Я» [5, с. 48].

Прийнято розрізняти загальну та особисту самооцінку. Особиста самооцінка формується на основі загальної, завдяки оформленню та розвитку в її структурі таких компонентів, як Я-ідеальне, рефлексія та цілеутворення. Я-ідеальне суб'єкта, будучи одним із компонентів психологічної структури самооцінки, служить джерелом формування ціннісних орієнтації людини, оскільки у всій повноті розкриває його уявлення про своє майбутнє. Розбіжність реальних й ідеальних якостей у психології як своєрідне

протистояння Я-ідеального і Я-реального. У разі їхнього відносного зближення можна вести мову про відсутність мети для саморозвитку.

Специфіка розвитку самосвідомості у підлітковому віці характеризується наявністю зворотної тенденції. Тут позиції близькості реального та ідеального Я є найбільш сприятливою, бо служить пусковим механізмом актуалізації однієї з найважливіших потреб особистості – потреби в саморозвитку, самовдосконаленні, яка, власне, і є базисом цілепокладання. Таким чином, наявність «позиції близькості двох Я» свідчить про самототожність, тобто про впевненість у собі, впевненість у тому, що вона хороша, любима.

«Самототожність, за Е. Еріксоном, і є тим потенціалом, завдяки якому здійснюється можливість реалізації потреби в саморозвитку. У цьому сенсі в ситуації оцінювання себе індивід постає одночасно і як суб'єкт, що пізнає себе, дає собі оцінку, і як об'єкт пізнання та оцінки. Це становище вперше було обґрунтовано В. Джемсом. Глобальне, особистісне Я (self) Джемс розглядав як двоїсте утворення, в якому поєднуються Я-свідоме (I) і Я як об'єкт (Me). Ці дві сторони однієї цілісності завжди є одночасно. Самооцінка, що є основною характеристикою найважливішого психічного утворення – самосвідомість. Це таке виділення себе як об'єкта, яке логічно пов'язане із появою себе як особливого суб'єкта стосовно вже не зовнішнього світу, а себе самого. Наша самооцінка залежить від того, що хочемо досягти цьому світі, але це своєю чергою служить точкою відліку у оцінці нами власних успіхів і невдач. В. Джемс визначив самооцінку як математичне ставлення реальних досягнень індивіда (успіху) до його домагань».[5, с. 231]

Ідею про двоїстість особистості Я продовжили Ч. Кулі і Дж. Мід, як представники символічного інтеракціонізму. У їхніх роботах було сформульовано дещо інший підхід до розуміння самооцінки. На їхню думку, найважливішим фактором для формування самооцінки є інтеріоризація соціальних реакцій на даного індивіда. «Через засвоєння культури (як складної сукупності символів, що мають загальне значення для всіх членів суспільства)

людина здатна передбачати як поведінку іншої людини, так і те, як ця інша передбачає її власну. А щодо самооцінки, то індивід схильний оцінювати себе так, як, на його думку, його оцінюють інші: він втрачає свою гідність тією мірою, якою відчуває негативне зневажливе ставлення до себе з боку оточуючих. У зарубіжній літературі для опису такого феномена, як самосвідомість, використовується термін «Я-концепція», що означає сукупність всіх уявлень індивіда себе» [51, с. 188].

Вивчення ефективної складової самосвідомості здійснюється у межах кількох теоретичних, експериментальних та психотерапевтичних парадигм. Особливо багато уваги проблемам самосвідомості, і самооцінки приділяється у сучасній гуманістичній психології, де зміна самосвідомості сприймається як основна мета психотерапії. К. Роджерс вбачає головну причину психічної дезорганізації в невідповідності (інконгруентності) між Я індивіда та його досвідом. Кожна людина має уявлення про себе, якому вона хотіла б відповідати – «ідеальне Я» і реальний образ себе, що впливає з власного життєвого досвіду та актуальних переживань, будь-який внутрішній конфлікт може бути зведений до зіткнення цих факторів: «Я-реального» та «Я-індивідуального». І якщо існує невідповідність між Я, якому людина хотіла б відповідати, і реальним життєвим досвідам, і ця інконгруентність досягає високого рівня, такий стан може бути джерелом внутрішнього конфлікту, що супроводжується напругою, незадоволеністю собою, невпевненістю (див. [18; 42; 49]).

Наука розглядає самооцінку як механізм, що забезпечує людині орієнтацію в навколишньому соціальному доквіллі, узгодженість його внутрішніх вимог до себе із зовнішніми умовами, при цьому соціальне доквілля (середовище) розуміється ними як завжди вороже людині, її потребам та прагненням. Найбільш складні та гострі внутрішні конфлікти особистості пов'язані із переоцінкою та недооцінкою своєї особистості.

В дослідженнях К. Левіна та його учнів виявлено факти залежності самооцінки від успіху у виконанні різних завдань, від самооцінки від успіху у виконанні різних завдань, від рівнів домагань, статусу у малій групі тощо. К. Роджерс вважає самосвідомість та самооцінку центральною ланкою у структурах особистості[49]. Самооцінка забезпечує людині орієнтацію у навколишньому соціальному докiллі, узгодженість його внутрішніх вимог до себе із зовнішніми умовами. Найважливішою умовою психологічної цілісності індивіда є гнучкість в оцінці самого себе та вміння під тиском досвіду змінювати систему цінностей, що раніше виникла.

Вітчизняні вчені описують самооцінку, ставлення людини до самої себе, як найбільш пізніє утворення (порівняно з іншими властивостями особистості), що йде за відносинами до ситуацій, предметів, людей. Але саме самооцінка, будучи найпізнішою та залежною від інших утворень, завершує становлення структури характеру, системи відносин особистості та забезпечує їй її цінність. Самооцінка є важливим чинником саморегуляції та контролю розвитку особистості. Самооцінка знаходить своє місце в структурі «Я-образу» (котра за змістом найближча до традиційного розуміння самосвідомості), як системи установок, кожна з яких має три компоненти: 1) когнітивний, 2) афективний і 3) похідний від перших двох поведінкових. Низький рівень становлять неусвідомлені, представлені лише у переживанні установки, які традиційно асоціюються з самопочуттям та емоційним ставленням до себе. Вище розташовані свідомість та самооцінка окремих властивостей та якостей: потім ці особистісні самооцінки складаються у відносний образ. І нарешті, сам цей Я-образ вписується в загальну систему ціннісних орієнтації особистості, пов'язаних із усвідомленням нею цілей своєї життєдіяльності та засобів, необхідних для досягнення цих цілей.

Вчення про Я-концепцію» представляє самосвідомість у вигляді єдності трьох сторін: 1) пізнавальної (самопізнання), 3) емоційно-ціннісної (самовідносини) та 3) діяльнісно-вольової (саморегуляції). Під емоційною

сферою самосвідомості мається на увазі вид емоційних переживань, у яких відбивається власне ставлення особистості до того що, що вона дізнається, розуміє, відкриває щодо себе, тобто найрізноманітніші її самовідносини. При здійсненні спільної діяльності, у спілкуванні люди об'єднані певною формою взаємодії, в процесі якого діє формування ставлення особистості до себе, є два чинники: 1) власні досягнення особистості в різних видах діяльності, їх оцінка нею та співвіднесення із громадською оцінкою та оцінкою значущих для неї людей; 2) ставлення інших до цієї людини як особистості. Самооцінка – це результат інтегративного ціннісного відношення – з іншого. Узагальнююча робота процесів самосвідомості проходить різні етапи і перебуває в різних рівнях розвитку під час становлення особистості. Тому самооцінка не статична, вона постійно змінюється і удосконалюється.

Висновки до розділу 1

Питання виховання на сьогоднішній день стає особливо актуальним, оскільки деякі батьки, не розуміючи шкоди, яку завдають своїм дітям через негативний приклад та небажання виховувати, несвідомо втручаються у формування особистості дитини. Основною метою виховання у батьківській сім'ї є розвиток якостей і властивостей особистості, які сприяють подоланню труднощів і перешкод у подальшому житті. Історія свідчить про те, що до цих якостей відносяться фізичне здоров'я, розвинений інтелект, працьовитість, моральність, духовність та готовність до сімейного життя, і вони є основною метою створення сім'ї.

Формування гармонійних відносин і психологічно комфортного клімату у сім'ї повинно стати головним завданням батьків, оскільки від цього залежить здатність сім'ї сформувати здорову і повноцінну особистість підлітка. Всі відхилення у сімейних взаєминах можуть негативно вплинути на формування

особистості, включаючи її характер, самооцінку та інші психологічні якості. Отже, сімейне батьківське виховання є важливою складовою індивідуального середовища підлітка. У сім'ї батьки створюють середовище, яке включає такі аспекти, як повноцінне харчування, дотримання гігієнічних умов, придбання розвиваючих іграшок і книг, а також демонстрацію позитивного прикладу та взірця в поведінці. Виховання постає як співпраця, взаємодія, взаємовплив і взаємозбагачення між дітьми та дорослими, а виховний потенціал кожної сім'ї визначає результати цього процесу.

РОЗДІЛ 2

СТИЛЬ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИК, ЩО ВПЛИВАЄ НА РОЗВИТОК САМООЦІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Стиль батьківського сімейного виховання та його вплив на впевненість юного покоління

Одним із актуальних питань сімейних відносин є питання впливу стилю сімейного виховання на формування особистості дитини. Проблема впливу стилю сімейного виховання на формування особистості дитини не втрачає своєї актуальності, оскільки безліч напрямків цієї досить складної і важливої теми залишаються не опрацьованими. Одним з таких напрямків є питання впливу сімейного виховання на розвиток у підлітків таких якостей, як впевненість, відсутність страху зробити помилку, позитивну оцінку своїх можливостей, тверда переконаність у чомусь та ін.

Безумовно, однією з найважливіших функцій сім'ї є створення сприятливого морально-психологічного клімату, для життєдайного розвитку особистості дитини, виробляє в ній необхідні якості, формує правильні уявлення (про добро і зло, про справедливість і порядність, про поважне ставлення не тільки до матеріальним, а й духовним цінностям). Крім того, завдяки інституту сім'ї утворюється унікальна система міжособистісних взаємодій, котра покликана не тільки захищати юну людину від маніпулятивних впливів суспільства, але й вчити її пристосовуватися до життя в цьому суспільстві, при цьому забезпечуючи її засобами для нормального розвитку та функціонування [14].

Важливість даного інституту головно й обумовлюється тим, що саме в сім'ї закладаються основи особистісних якостей дитини, її нахилів, домагань, умінь висловлювати свою думку, адекватно оцінювати свої здібності,

знаходити спільну мову з однолітками та дорослими, не боятися приймати рішення.

Кожній сім'ї властивий свій стиль виховання, свій певний спосіб взаємовідносини батьків і дітей, що виражається в своєрідній манері слів про звернення і взаємодії [10]. Розглянемо деякі з них. Так, традиційна класифікація стилів сімейного виховання, запропонована Д. Баумрінд. Вона містить наступні типи (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Традиційні типи сімейного виховання.

1. Авторитарний стиль виховання. В основі даного типу взаємин лежить беззаперечне підпорядкування і послух дорослим (дорослому), що виникає, як правило, на тлі страху перед покаранням. У таких сім'ях практично не враховуються індивідуальні та вікові особливості дитини, її інтереси, бажання, прагнення, що, природно, не може не позначитися на розвитку її особистісних якостей, у т. ч. впевненості, самостійності, комунікабельності. Так більшість дітей, які виховуються в авторитарних сім'ях, характеризуються як невпевнені в собі, безініціативні, важко адаптуються в соціумі, вразливі, нестійкі до стресів, нездатні постояти за себе або, навпаки, агресивні та конфліктні [18].

2. Ліберальний стиль виховання. Даний тип взаємовідносин передбачає, що дитина отримує повну свободу дії, щодо неї не встановлюється жодних рамок та обмежень. Для батьків найважливіше, щоб дитина змогла себе виразити, творчо розкрити свою індивідуальність, що, на їхню думку, зробить

дитину по-справжньому щасливою, і саме це дозволить їй сформулювати правильні уявлення про життя. Батьки, які вибирають такий стиль виховання, прагнуть більше віддавати, ніж вимагати; вони використовують нетрадиційні та м'які методи впливу, не чекають від дітей зрілої поведінки та самостійності, намагаються уникати конфронтації. Все це, звичайно, відбивається і на дитині. У таких сім'ях найчастіше діти стають невпевненими в собі, нездатними протистояти щоденним проблемам, схильними до різних психологічних проблем (депресій, фобій), схильними до агресивної поведінки [10].

3. Демократичний стиль виховання. Основою даного типу відносин служить взаємне кохання, повага, підтримка, увага, турбота один про одного, часте спілкування, помірні дисциплінарні вимоги, взаєморозуміння тощо. Батьки відіграють роль організаторів життя всього сімейного колективу, вони тверді, справедливі і послідовні у своїх вимогах (використовують розумні докази, обговорення та переконання, але не силу), заохочують особисту відповідальність і самостійність дитини, при цьому наполягають на підпорядкуванні встановленим стандартам поведінки та контролюють їх виконання. У сім'ях демократичного типу діти отримують хороші можливості для свого особистісного розвитку, вони менш схильні до негативного впливу з боку однолітків і дорослих, успішно вибудовують з ними відносини. Певний баланс, присутній у сім'ї демократичного типу між контролем і незалежністю, сприяє тому, що діти стають впевненими у собі, відповідальними та незалежними. Крім того, ймовірність розвитку високої самооцінки, віри в себе та самоповаги у таких дітей значно вища, ніж у дітей, які виховуються в ліберальних або авторитарних сім'ях [43].

4. Індиферентний стиль виховання. Даний тип сімейних взаємин характеризується відсутністю вимог, реакцій на потреби дитини, а також близького спілкування з нею. Батьки, які використовують індиферентний стиль виховання, хоч і задовольняють усі головні потреби дитини, проте в цілому далекі від його життя, їм у певному ступені байдуже, що відбувається з

дитиною (такі батьки або дуже зайняті на роботі, або ведуть активний спосіб життя, або просто надто поглинені своїми проблемами). Діти в індиферентних сім'ях виростають замкнутими, відчуженими, невпевненими в собі; дуже часто у них проявляється схильність до асоціальної та агресивної поведінки [39].

Варті розгляду й інші класифікації стилів сімейного виховання. Наприклад класифікація, яка включає в себе шість стилів виховання [22]: 1) виховання за типом Попелюшки; 2) виховання постійною опікою; 3) виховання за типом кумира сім'ї; 4) виховання байдужістю; 5) виховання подарунками; 6) виховання довірою.

Класифікація психолога А. Петровського, містить п'ять стилів [39]: 1) диктат; 2) опіку; 3) невтручання; 4) паритет; 5) співпрацю.

Класифікація психолога В. Століна поєднує [22]: 1) прийняття – відкидання; 2) кооперацію; 3) симбіоз; 4) авторитарну гіперсоціалізацію; 5) «маленький невдаха».

Стиль сімейного виховання чинить величезний вплив в розвитку у підлітків тих чи інших якостей, зокрема. і впевненості, яка є центральною ланкою довільної саморегуляції, що зумовлює напрямок, рівень активності дитини, її ставлення до світу, до однолітків і дорослих, а також до себе. Так авторитарний, ліберальний та індиферентний стилі сімейного виховання не дозволяють сформувати повноцінну, впевнену в собі, що володіє високою самооцінкою, особистість [18]. Що не можна сказати про демократичний стиль, котрий передбачає такі відносини дітей та дорослих, які дають можливість дитині засвоїти певні форми, види та критерії оцінок, апробувати їх в індивідуальному досвіді, після чого наповнити особистісними смислами [10].

Демократичний стиль виховання дозволяє навчити підлітка навичок адекватної оцінки своїх умінь, результатів діяльності та конкретних знань, а також особистісних якостей. Підлітки, які виховуються в сім'ї з демократичними установками, є більш відкритими і спонтанними, вони здатні без сорому слухати похвалу на свою адресу, використовувати в мові вартість Я,

прямо і чесно висловлювати власну думку (без огляду на оточуючих), відкрито виявляти свої почуття, і як результат – бути більш впевненими у собі та самодостатніми. Впевненість у даному випадку є якістю особистості, в основі якої позитивна оцінка своїх навичок і здібностей, достатніх для досягнення значущих для підлітка цілей та задоволення потреб.

Таким чином, стиль сімейного виховання відіграє далеко не останню роль у процесі формування у дитини таких якостей, як впевненість, відсутність страху зробити помилку, позитивна оцінка своїх можливостей тощо. Саме стиль сімейного виховання зумовлює напрями розвитку особистості дитини, її уявлень про добро і зло, про справедливість і моральність, про поважне ставлення як до матеріальних цінностей, так і духовних.

2.2. Вплив культури сімейного спілкування на самооцінку підлітка

Під культурою сімейного спілкування нами розуміється система норм, ціннісних орієнтацій, мотиваційно-цільових установок, певних моделей, форм, методів і стилів поведінки, спілкування та взаємовідносин у ній, практикованих у системі взаємодії та спілкування батьків та дітей як наставників і наступників. Виділяючи та аналізуючи в даному дослідженні наступні п'ять основних типів психологічної культури сімейного спілкування: 1) конформно-рефлексивну, 2) довірливо-альтруїстичну, 3) індіферентно-маніпулятивну, 4) авторитарно-монологічну, 5) діалогічну, ми вважаємо, що ця система істотно впливає на формування психологічних установок та якостей підлітка, характеристик засвоєваних ним моральних цінностей та норм й формує його самооцінку.

Найбільш істотне значення для оцінки стану морально-психологічного здоров'я особистості чинять: емоційна стійкість, здорова особистісна самооцінка, впевненість у собі, рівень відкритості-товариські особистості, рівень і стабільність настрою, рівень ціннісно-моральних орієнтацій

особистості. Від них великою мірою залежить психологічний добробут особистості, її нормальний психічний розвиток і цілісний стан психологічного особистісного здоров'я. Психологічна культура сімейного спілкування представлена системою норм, ціннісних орієнтацій, мотиваційно-цільових установок, певних моделей, форм, способів та стилів поведінки, спілкування та взаємин у сім'ї, що практикуються в системі взаємодії та спілкування батьків та дітей.

За умов діалогічної культури сімейного спілкування найкраще узгоджено комунікативні, емоційні, операційні, ціннісні та духовні складові родинної атмосфери; оптимально реалізуються функціонально-рольові обов'язки дорослих та дітей; досягається високий рівень та стабільність показників морально-психологічного здоров'я підлітка, що переконливо свідчить про високий потенціал цього типу культури сімейного спілкування на формування самооцінки підлітка.

Виділення двох основних типів психологічного клімату спілкування в сім'ї (авторитарно-монологічного та діалогічного) є узагальненням більш широкої класифікації видів та форм спілкування, що розробляється в концепції психологічної культури спілкування. Відповідно до основних положень цієї концепції та ній класифікації типів психологічної культури спілкування виділимо такі критерії аналізу спілкування в сім'ї:

- 1) організаційна та ціннісно-цільова структура взаємовідносин та діяльності, що домінують у сім'ї;
- 2) типи та рівні міжособистісного спілкування, в яких реалізуються предметно-цільові орієнтації сім'ї;
- 3) види спрямованості спілкування.

Відповідно до першого з названих критеріїв виділимо два основні виміри комунікативної структури сім'ї:

- а) гнучкість, творчість, стереотипність, стабільність;

б) внутрішня єдність, спільність, диференціація, роз'єднаність і суперництво, співвідношення яких дозволяє виділити чотири типи взаємодій.

Відповідно до другого критерію ми розглядаємо рівні та типи спілкування за параметрами ціннісних та особистісних орієнтацій, творчості, свободи, відкритості, відповідальності у взаємодії людей. Перелічені критерії, як відомо, лежать в основі аналізу діалогічності спілкування. Аналіз діалогічної парадигми відкриває великі пояснювальні можливості цього підходу. Зрештою, цей аналіз призводить до розуміння того, що саме на шляхах діалогізму можлива побудова типології психологічної культури спілкування в сім'ї як основи формування самооцінки підлітка. Аналіз соціально-психологічних досліджень діалогу виявляє низку напрямів у пошуку типів та рівнів спілкування. Основою діалогічного спілкування забезпечення є зворотний зв'язок у спілкуванні. Сформовано поняття паритетного діалогу як розмови рівних партнерів, які пройшли школу демократії. Діалог доцільно розглядати у контексті комунікативної компетентності, яка розуміється як рівень навченості індивіда успішній взаємодії з оточуючими людьми в конкретних соціальних умовах. Аналіз структури міжособистісного спілкування конкретизується у моделі міжособистісної ситуації, яка поєднує:

- 1) цілі дійових осіб та цільову структуру ситуації;
- 2) правила спілкування;
- 3) ролі учасників спілкування;
- 4) репертуари дій учасників комунікації;
- 5) патерни взаємодій;
- 6) поняття як засоби взаєморозуміння;
- 7) комунікативні коди;
- 8) співвіднесеність з фізичним та предметним довкіллям.

Діалогічна парадигма – це не просто певний підхід до спілкування, але глибоке розуміння особистості та її розвитку. Приміром суб'єкти спілкування з діалогічною комунікативною спрямованістю сприймають і переживають

власне життя як більш цікаве, емоційно насичене та осмислене, аніж суб'єкти авторитарного спілкування. «Діалогічні» особистості відкриті у спілкуванні та довіряють іншим людям, емпатійні та не схильні до грубості та злості, приймають себе та відчують свою самоцінність, очікують позитивне ставлення від інших, мають більш гармонійну самооцінку.

Особливий інтерес у контексті діалогічного підходу представляє дослідження егоїзму і альтруїзму в груповій взаємодії. Наявні різні наукові підходи до пояснення природи альтруїзму: концепцією проходження соціальним нормам, теорією соціального обміну, теорію емпатії (співчуття), концепцією емоційного резонансу і навіть ідеєю «гена альтруїзму». Вищі почуття, що виникають у діалозі, – це почуття любові, що сприяють формуванню позитивної самооцінки. Дуже цікавим є встановлення того, що основними факторами, які заважають людям вести себе в житті альтруїстично (а отже, і діалогічно), – це жадібність, дурість і недовіра. Найважливіше місце в соціально-особистісному дослідженні діалогу займають дослідження егоцентризму та духовності особистості.

Феномен егоцентризму сприймається як поліморфне явище, що може проявлятися як властивість пізнавальних процесів, як емоційний стан і переживання, як стан особистості, як якість особистості як механізм стабілізації его-системи особистості важкі періоди розвитку. Дослідження духовного розвитку наводить до висновку, що найважливішою умовою духовного сходження особистості є подолання егоцентризму та формування такого ставлення до людей і світу, яке глибоко співзвучне діалогічному світовідношенню. Духовність особистості, її орієнтація на цінності добра, любові, краси, істини лежать в основі справді людського способу ставлення до іншої людини, в основі спілкування, зорієнтованого на ці цінності в іншій людині, що творить у формуванні особистості учасників духовно орієнтованого діалогу (див. [7; 23; 42; 54]).

Незважаючи на різноманіття теоретичних та емпіричних підходів до соціально-психологічного дослідження діалогу в сім'ї, в даний час відсутні загальноприйняті уявлення про основні форми, види та типи діалогу. Детально описані такі типи спілкування:

1) діалогічний зі складним відображенням, особистісним ставленням та відкритим зверненням;

2) довірчий із простим відображенням, особистісним ставленням та відкритим зверненням;

3) рефлексивний зі складним відображенням, особистісним ставленням та закритим зверненням;

4) альтруїстичний із простим відображенням, особистісним ставленням, закритим зверненням;

5) маніпулятивний із складним відображенням, рольовим ставленням, відкритим зверненням;

6) псевдодіалогічний із простим відображенням, рольовим ставленням, відкритим зверненням;

7) конформний зі складним відображенням, рольовим ставленням та закритим зверненням;

8) монологічний із простим відображенням, рольовим ставленням, закритим зверненням (див. [4; 16; 26; 34; 41; 50] та ін.).

Кожен з цих типів інтегрує в собі можливі співвідношення параметрів трьох основних компонентів функціональної структури сімейного спілкування: відображення, відносини та звернення. Вищим рівнем є діалогічний тип спілкування, який є оптимальним з точки зору комунікації і має максимальний розвиваючий, виховуючий і творчий потенціал, що впливає на самооцінку підлітка.

Діалогічна спрямованість полягає в орієнтації на рівноправне спілкування в родині, що засноване на взаємній повазі та довірі. Альтруїстична спрямованість – це добровільна центрація на співрозмовнику, орієнтація на

його цілі, потреби, пов'язані з безкорисливим прагненням жертвувати своїми інтересами, цілями. Авторитарна спрямованість полягає у орієнтації на домінування у спілкуванні, прагненні придушити особистість співрозмовника, підпорядкувати його. Маніпулятивна спрямованість пов'язана з орієнтацією на використання співрозмовника і всього спілкування у своїх цілях, для отримання різного роду вигоди. Конформна спрямованість полягає у відмові від рівноправності у спілкуванні на користь співрозмовника, спрямованості на наслідування та готовності підлаштуватися під співрозмовника. Індиферентна спрямованість полягає в ігноруванні спілкування, в орієнтації на суто ділові питання та уникнення від спілкування батьків з підлітком як такого.

Комплексний аналіз спілкування з погляду всіх трьох критеріїв дозволив сформулювати наступну класифікацію типів психологічної культури спілкування в сім'ї, що взаємно поєднує п'ять основних типів:

1) авторитарно-монологічна культура (поєднує ознаки закритості, внутрішньої єдності та жорсткої стабільності ціннісно-цільових орієнтацій, авторитарної спрямованості та монологічного типу міжособистісної взаємодії з простим відображенням, рольовим ставленням та закритим поведінням з партнерами);

2) індиферентно-маніпулятивна культура (поєднує ознаки відкритості сім'ї зовнішнього світу при внутрішній диференціації та негнучкій ціннісно-цільовій орієнтації активності, індиферентної спрямованості та маніпулятивного типу міжособистісної взаємодії зі складним відображенням партнера та рольовим);

3) конформно-рефлексивна культура (поєднує ознаки внутрішньої єдності та закритості сім'ї, з досить гнучкою ціннісно-цільовою орієнтацією внутрішньосімейної активності, конформної орієнтації та рефлексивного типу міжособистісної взаємодії зі складним відображенням, особистісним ставленням та закритим поведінням з партнерами);

4) довірчо-альтруїстична культура (поєднує ознаки відкритості сім'ї зовнішнього світу при внутрішній диференціації та досить гнучкій ціннісно-цільовій орієнтації, альтруїстичній спрямованості та довірчого типу міжособистісної взаємодії з простим відображенням, особистісним ставленням та відкритим поведінням з партнерами);

5) діалогічна культура спілкування (об'єднує позитивні ознаки всіх попередніх типів: доброзичливість і толерантність, цілеспрямованість і діловитість, альтруїзм, самовіддачу та творчу спрямованість з діалогічним типом спрямованості міжособистісної взаємодії зі складним відображенням, особистісним ставленням до підлітка).

Таким чином, структурно-функціональна модель психологічної культури сімейного спілкування поєднує комунікативний, емоційний, ціннісно-цільовий, морально-духовний компоненти в їхньому взаємозв'язку. У кожному окремому типі психологічної культури ці компоненти представлені у своєрідності змісту та рівня прояву.

Розглядаючи проблему формування самооцінки підлітка в духовно-моральній парадигмі, ми формуємо уявлення про морально-психологічне здоров'я в сім'ї, у структурі якого, крім особистісно-сміслових характеристик і відносин підлітка з батьками, виділяються стан і рівень сформованості системи моральних цінностей, а також відповідність цієї системи оптимальної диспозиційної структури особистісних цінностей підлітка. Ми виділили у структурі морально-психологічного здоров'я підлітка наступні компоненти:

- 1) емоційна стійкість;
- 2) здорова особистісна самооцінка;
- 3) впевненість у собі;
- 4) рівень відкритості;
- 5) рівень та стабільність настрою;
- 6) рівень ціннісно-моральних орієнтацій особистості.

Протягом періоду дитинства і юності справжнім суб'єктом розвитку є не дитина сама по собі, а спільність, діалогічна єдність дитини та значущого дорослого. Ставлення дорослого як форма і спосіб його причетності до життєвого світу дитини є фактором дитячого психологічного здоров'я. Особистісна зрілість, психологічне здоров'я та здоровий спосіб життя близьких дорослих (батьків) є основою психологічного здоров'я та здорового способу життя дитини. І навпаки, аномалії психологічного здоров'я дорослих та нездоровий спосіб їхнього життя є причиною аномалій психологічного здоров'я.

Згубний вплив дорослих на психологічне здоров'я дитини отримало в літературі останнього часу назву антропогенія, тобто зумовлених людиною латентних, доклінічних аномалій внутрішнього світу дитини, що мають серйозні наслідки в подальшому житті. Серед таких аномалій називають:

- 1) занедбаність, що переживається як відчуженість та самотність;
- 2) безперспективність, що переживається як безпорадність і безглуздість життя;
- 3) нереалізованість, що переживається як практична обмеженість, невмілість і непристосованість до життя аж до дезадаптації;
- 4) духовна спустошеність та знеособленість, моральний релятивізм;
- 5) різні форми побутового екстремізму та агресивності.

Різні форми антропогенних синдромів співвіднесені з відповідними функціонально-рольовими позиціями дорослих у сім'ї (батько, навчитель, умілець, наставник) і є наслідком дефіциту відповідних функцій дорослого та дефектів психологічної культури сімейного спілкування.

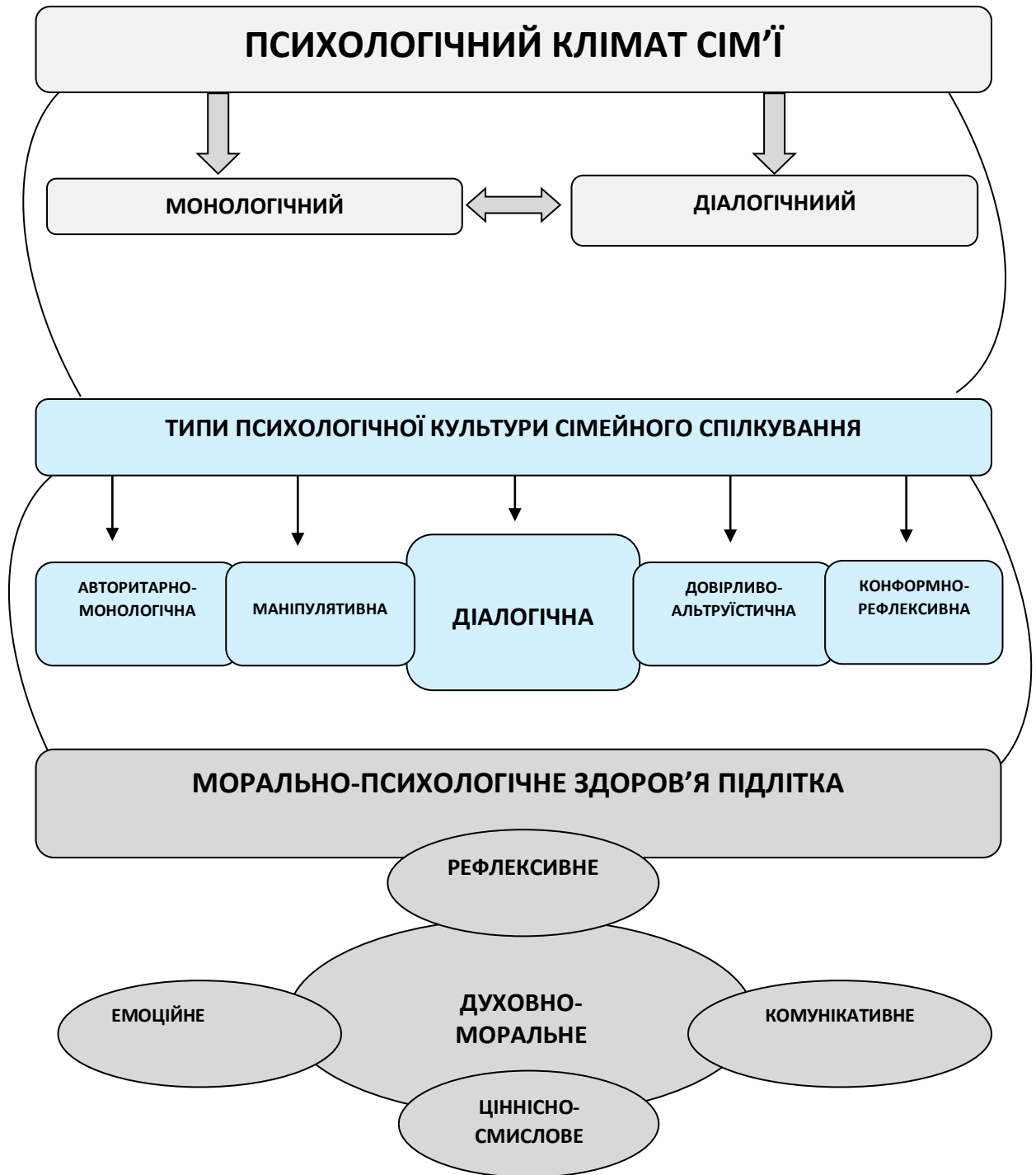

Рис. 2.2. Модель взаємозв'язку культури сімейного спілкування, морально-психологічного здоров'я та самооцінки підлітка.

Нами побудовано модель взаємозв'язку культури сімейного спілкування, морально-психологічного здоров'я та самооцінки підлітка. На рис. 2.2 схематично відображена модель зазначеного взаємозв'язку. Аналіз дозволяє припустити, що формування якостей і характеристик, що становлять морально-психологічне здоров'я підлітка, значною мірою залежить від характеру та змісту взаємин у сім'ї, від переважаючого у ній психологічного клімату спілкування, домінуючого типу психологічної культури спілкування. При цьому передбачається, що формування здорової самооцінки, високої емоційної стійкості, впевненості підлітка в собі, відсутність у нього почуття провини, високий рівень і стабільність настрою, достатній рівень ціннісно-моральних орієнтацій можливі лише у здоровій сім'ї та лише у позитивних умовах діалогічної культури сімейного спілкування.

2.3. Зв'язок соціально-психологічного типу батьківської позиції з самооцінкою підлітків

Ряд вчених (див. [4; 16; 23; 28; 33; 39; 46; 51]) припускають, що з головних проблем сучасної сім'ї є регуляція протиріч і суперечностей, що у ній виникають. Материнське та батьківське ставлення до дитини повинні являти собою діалектичну єдність. Тільки його своєрідність та необхідний баланс може створювати оптимальні умови для повноцінного розвитку юні. Вплив батьків здійснюється через відношення до дитини, тип виховання та сприйняття себе як батька, які у взаємозв'язку складаються у батьківську позицію. Можна виділити особливості сучасного етапу дослідження батьківських позицій: 1) відсутність конкретності формулювання поняття «батьківська позиція», 2) відсутність диференційованості специфіки материнської та батьківської батьківських позицій, 3) наявність даних про вплив батьківської позиції на підлітків і відсутність подібних досліджень у сім'ях підлітків.

Зв'язок самооцінки підлітка з типом батьківської позиції батьків визначається компонентним складом батьківської позиції: ставлення до дитини, що переважає тип ставлення себе як до батька і матері і стиль виховання. Специфіка самооцінки підлітків, що виховуються в різних типах (повних і неповних) сім'ї, полягає в наступному: діти з повних сімей частіше, ніж діти, які виховуються без батька, оцінюють себе високими оцінками. Ця особливість виражена сильніше у хлопчиків. Відмінність систем відношення особистості батька і матері визначається ставленням до дитини і до виховної практики: домінуючим у батьківських відносинах у матері постає контроль, у батька – симбіоз. Переважним стилем виховання батька є домінуюча гіперпротекція, матерів – підвищена моральна відповідальність.

Соціально-психологічна типологія позицій батька представлена 6 типами різних поєднань батьківського відношення: 1) відкидає, 2) домінує, 3) опікується, 4) опікує, 5) наглядає, 6) контролює. Батьківська позиція, будучи специфічним засобом реалізації ставлення до дитини, пов'язана з розвитком самооцінки підлітка: тип батьківської позиції визначає рівень та адекватність самооцінки наступника. При опікуючій та контролюючій батьківських позиціях у дітей частіше зустрічаються високі самооцінки, ніж за інших типів батьківської позиції. При опікуючій батьківській позиції очікувана самооцінка підлітка адекватна реальній оцінці батьків. Узгодженість батьківського ставлення визначає розвиток високої та адекватної самооцінки у дітей на всіх етапах вікового становлення.

В основі нашого дослідження лежить уявлення про самооцінку як про важливе багаторівневе складноструктуроване особистісне утворення, що бере безпосередню участь у регуляції людиною своєї поведінки та діяльності, як частини самосвідомості особистості. Аналіз поняття «самооцінка» дозволив підійти до проблеми формування та розвитку її у підлітковому віці. Визначення соціокультурних чинників розвитку неможливе без урахування та аналізу специфіки формуючого довкілля (середовища), що чинить вирішальний вплив

саме на ранніх етапах розвитку та конкретизується в одному з головних соціальних інститутів суспільства – сім'ї. Детальне знайомство з роботами зарубіжних та вітчизняних авторів [1-50] дозволило виділити важливий фактор розвитку самооцінки юної особистості – батьківська позиція. У ній зацентровується на тому, що сімейний стан батька, його вплив на становлення психологічного клімату в сім'ї, на динаміку всіх колізій, що відбуваються в ній, досліджується меншою мірою, ніж матері і недостатньо широко представлено в науці. Однією з найважливіших характеристик батьківства є його соціальна детермінованість. Соціум не лише пред'являє певні вимоги до вікового, економічного, професійного, соціального статусу батьків, а й регламентує поведінку людини, яка має певний статус через систему соціальних ролей. Однією з найважливіших умов, що забезпечують вплив батьків на дитину, на їхню майбутню взаємну прихильність, є якомога раніше початок спілкування.

У суспільстві існує досить міцний стереотип некомпетентності батька та невключеності у процес становлення своєї дитини, хоча численні дослідження підтверджують, що участь обох батьків у вихованні дитини, за умови чіткого розрізнення батьківських ролей, позитивно впливає на розвиток дітей. Під батьківською позицією нами розуміється система батьківських установок, очікувань та стосунків матері і батька. У структурі батьківської позиції виділяється материнська та батьківська позиції, що характеризуються як загальними, так і специфічними ознаками. Звідси можна констатувати, що змістовні характеристики материнської та батьківської батьківських позицій ідентичні та в дослідженнях їх не диференціюють. Є низка вчених, які вбачають деяку різницю між цими позиціями, що полягає в їх конкретних поведінкових проявах.

Незважаючи на різноманітність понять, що описують батьківські сімейні відносини, практично у всіх підходах можна помітити, що батьківське ставлення за своєю природою суперечливе. Характер батьківських позицій та їх динаміка багато в чому залежать від етнопсихологічних та соціокультурних

особливостей суспільства. Що ж до соціально-психологічних типологій взаємовідносин дитини з батьками, всі вони зустрічаються переважно у роботах зарубіжних авторів. Існуючі типології не описують саме тип впливу позиції батька, лише дають деяке опис можливих варіантів взаємодії.

Проведений нами аналіз підходів показав, що першими, хто поставили дитячо-батьківські відносини у центр розвитку дитини, були представники класичного психоаналізу (К. Горні, Е. Еріксон та ін.). Поряд з цим, клінічними психологами, психотерапевтами накопичено величезний досвід практичної роботи у сфері дитячо-батьківських відносин із позики та системного підходу, який, як правило, описується та інтерпретується у термінах американської та європейської науки, де ця тема розробляється досить широко. Нами вивчено теорію прихильності (Д. Боулбі, М. Ейнсворт), теоретичні моделі, що були розроблені Е. Шеффером, Р. Беллом. Останнім часом одним із найбільш поширених напрямів дослідження дитячо-батьківських відносин стають кроскультурні та гендерні дослідження. Варто наголосити на вирішальній ролі відносини дитини з близьким дорослим для її розвитку. Однак самі ці відносини не постають предметом дослідження ані в діяльнісному, ані у культурно-історичному підході. З позиції культурно-історичного підходу відомий порівняльно-історичний аналіз, який означив кілька стилів ставлення до дитини та відповідно до історичних періодів. У зв'язку з цим ми вважаємо, що актуальності набувають дослідження, де методом структуризації досліджуваного об'єкта постає соціально-психологічний підхід.

Батьківська позиція розуміється нами як спрямованість особистості батька і матері, що проявляється у системі відносин особистості обох батьків: до дитини, до стилю виховання, себе як до батька чи матері. Таким чином, найбільш адекватним підходом до дослідження батьківської позиції є соціально-психологічний підхід. Урахування цього підходу передбачає, що розвиток особистості як цілісної психологічної структури відбувається у

процесі активного життя на основі засвоєння суспільних форм діяльності, свідомості та поведінки.

Нині інтенсивно розробляються конкретні методи та технології їх застосування в рамках системного підходу. Ідеї системного підходу застосовуються нами при спробі узагальнення та уточнення компонентного складу батьківської позиції шляхом інтеграції наявних у науці думок через виділення основних параметрів феномена, що вивчається. Батьківська позиція визначається як система відносин, яку неможливо уявити як суму складових елементів. Системотвірними видами відносин є ставлення до дитини та виховної практики.

Структурний підхід зреалізований нами щодо відмінностей змістовних складових компонентів батьківської позиції батька й матері, щодо характеристик (рівень, адекватність, диференційованість) самооцінки підлітків. Цей підхід дозволяє нам повніше описати отримані результати. Застосування цього підходу відображено у плані дослідження та у використаних методах обробки отриманих даних. Проведене емпіричне дослідження спирається на типологічний підхід, застосування якого дозволяє цілісно підійти до вивчення дитині у процесі взаємодії зі значними дорослими. Даний підхід відкриває можливості розкрити зв'язки батьківської позиції та самооцінки підлітка, при цьому дає основу для того, щоб будувати прогнози розвитку самооцінки під впливом тієї чи іншої батьківської позиції, а також дозволяє зробити якісний аналіз отриманих у дослідженні даних.

Висновки до розділу 2

За своєю практичною та теоретичною значимістю психологічна проблема становлення самосвідомості та самооцінки особистості є однією з актуальних. Розвиток самооцінки відбувається у процесі соціалізації. Це контрольований

процес, який визначається постійним придбанням соціального досвіду в умовах розширення діапазону діяльності та спілкування. У межах дослідження самосвідомості самооцінці відводиться провідна роль. Самооцінка є системотвірним осередком індивідуальності особистості, що багато в чому визначає життєві позиції людини, рівень її домагань, всю систему оцінок. Вона зумовлює динаміку та спрямованість розвитку суб'єкта. Неможливо побудувати будь-яку струнку систему знання батьківських позиціях, не дослідивши позицію батьків. Сімейний стан матері і батька, їх сімейні ролі, вплив на становлення психологічного клімату в сім'ї залишається часто поза увагою. При цьому кількість наукових публікацій про роль матері у вихованні дітей у багато разів перевищує кількість робіт про роль батьківства. Розрізненість, фрагментарність відомостей про сім'ю, труднощі отримання інформації з сім'ї пояснюють відсутність у сучасній науці цілісного уявлення про роль батька, його виховні можливості у формуванні особистості підлітка.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИКА ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ СІМ'Ї НА САМООЦІНКУ ПІДЛІТКА

3.1. Засновки емпіричного дослідження

Для вирішення поставлених завдань вивчення впливу стилю виховання в батьківській сім'ї на формування самооцінки підлітків використовувався комплекс взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих один одного емпіричних (психодіагностичні та психолого-педагогічні) та математико-статистичних (кореляційний, кластерний аналізи) методів. Було повністю чи частково використано наступні методики. Для вивчення батьківської позиції: 1) методика діагностики батьківських відносин (А. Варга, В. Столін) – для дослідження ставлення до виховної практики, вираженого у характері та типах порушень сімейного виховання. Для вивчення самооцінки підлітка: 2) методика вивчення самооцінки (С. Якобсон) – для вивчення рівня, адекватності, диференційованості самооцінки; 3) методи статистичної обробки (кластерний аналіз) (див. *додаток*).

Дослідження проводилося в три етапи у 2023-2024 роках. На першому етапі було підібрано методики для емпіричного дослідження. На другому було проведено емпіричне дослідження, що включало вивчення батьківської позиції та самооцінки підлітка. Виявлено відмінності у батьківських позиціях батька та матері, побудовано соціально-психологічну типологію батьківських позицій. Третій етап полягав у обробці даних та інтерпретації результатів емпіричного дослідження. Були проаналізовані отримані результати, виявлено зв'язок самооцінки підлітків із типом батьківської позиції та описано механізми цього зв'язку. Також на цьому етапі було сформульовано висновки. Участь у

дослідженні узяли 20 батьків (10 матерів і 10 батьків) і їх 10 дітей-підлітків з повних родин різної статі (6 дівчат і 4 хлопця).

3.2. Результати емпіричного дослідження

Під батьківської позицією нами розуміється система відносин особистості батьків до дитини, виховної практика, себе як до батька чи матері. Батьківська позиція батька – це спрямованість особистості чоловіка як батька, що проявляється в системі відносин до дитини, виховної практики, себе як до батька. Ставлення батька і матері по-різному, і має свою специфіку: для батька характерні симбіоз, інфантилізація, відкидання; для матері характерні контроль, кооперація. У сім'ях підлітків для матерів не характерне відкидання своєї дитини, для батьків не властивий такий тип відношення як кооперація. Кореляція між упорядкованими переліками типів батьківського відношення батька і матері не досягає рівня статистичної значущості, відповідно, частота народження певного виду батьківського відношення за перерахованими видами різна. Можна зробити висновок, що для батька більш характерний наступний вид відносини – симбіоз, для матері – контроль.

Переважним стилем виховання батька є домінуюча гіперпротекція, матері – підвищена моральна відповідальність. Батьки не виявили такого типу виховання як підвищена моральна відповідальність. Ні в батьків, ні в матерів не виявлено такого стилю виховання, як гіпопротекція. Ієрархії виборів стилю виховання різні. У матерів це підвищена моральна відповідальність (50%), домінуюча гіперпротекція (30%), потураюча гіперпротекція (10%), жорстоке поводження (10%). У батьків: 50% – домінуюча гіперпротекція, 30% – жорстоке поводження, 10% емоційне заперечення, 10% – потураюча гіперпротекція.

Ієрархії виборів ставлення матерів і батьків себе як батькові є різними. Матері та батьки в сім'ях владарюють (50% і 40%), цей тип відношення більше

характерний для матерів. Обидва в подружжі незалежно-домінуючі (30% і 40%), при цьому батько більш егоїстичний (40%). Частота прояву прямолінійно-агресивного типу відносин матері – 10%, батька – 20%, у батьків агресивність виражена сильніше. Співробітничо-конвекційний тип відносин проявляється у 20% батьків, і 10% матерів. У 40% сімей ставлення до дитини та виховної практики у батьків та матерів узгоджені. Найчастіше вони узгоджені в тих сім'ях, де батько і мати займають домінуючу позицію у вихованні своєї дитини. Зазвичай домінування пов'язані з відповідальністю: той, хто відповідає, повинен мати владні повноваження щодо її реалізації.

На основі отриманих даних робимо висновок, що батьківські позиції батька та матері за параметрами стилю виховання, батьківському відношенню різні, а ставлення до себе як до батька може збігатися, але по-різному проявляється домінування. За допомогою кластерного аналізу побудовано типологію позиції батька і матері. Нами було виділено 6 кластерів, які описують всі випадки вибірки, що спостерігаються, і дають уявлення про типи позицій батька і матері. Частота представлена на рис. 3.1 і рис. 3.2.

Тип 1. Відторгнення. Батько чи матір даного типу оцінює своє ставлення до дитини як емоційно негативне, емоційно не приймає дитину, сприймає свою дитину невдалим. У взаємодії це проявляється через агресію, досаду, роздратування, образу. Специфічною рисою цього є емоційне заперечення, основу якого може лежати неусвідомлюване ототожнення дитини з якимисьь негативними моментами у житті батьків. При такому типі батьківської позиції дитина може відчувати себе на заваді в житті батьків, що встановлює велику дистанцію у відносинах з ним, дитина може відчувати страх. Такі батьки оцінюють себе, як правило, авторитарними, агресивними, егоїстичними. Особистісні риси батька даного типу, що виявляються у взаємодії з дитиною: домінантність, вимогливість, егоїстичність, непримиренність, дратівливість.

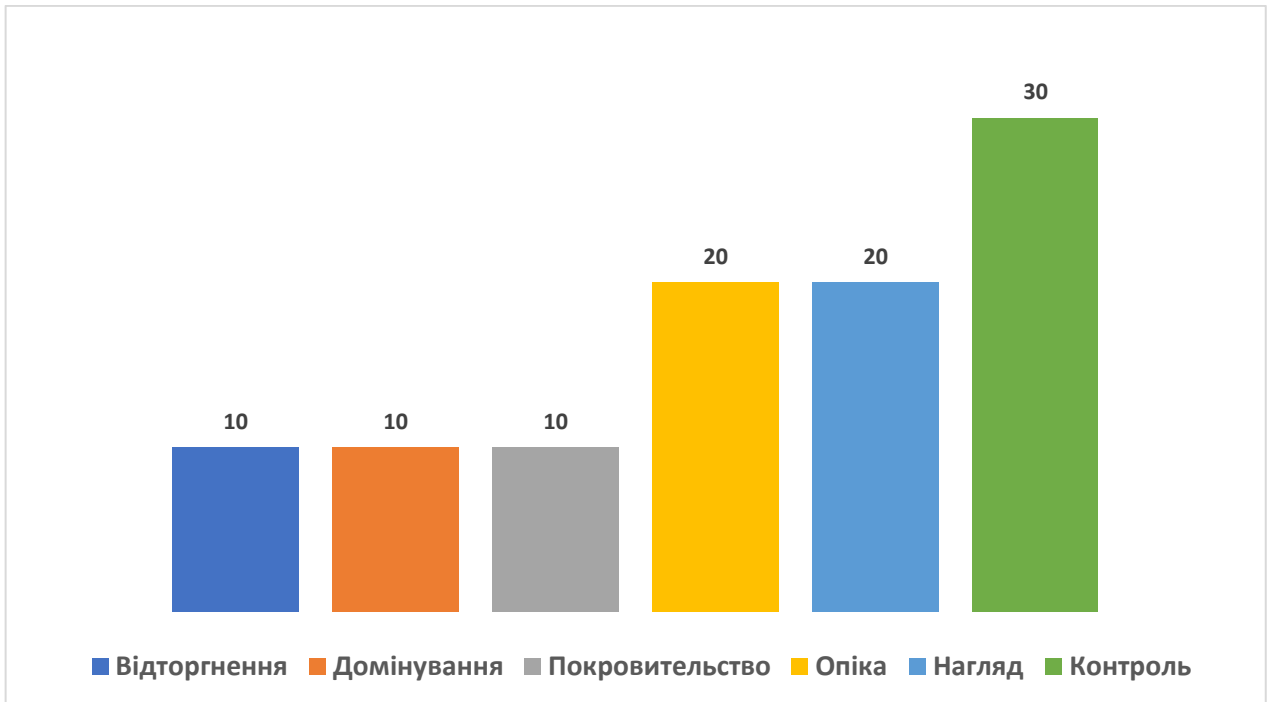

Рис. 3.1. Частота прояву типів позиції батька (%).

Тип 2. Домінуюча позиція. Батько чи матір даного типу відчуває впевненість у особистій та соціальній неспроможності своєї дитини. Специфічною особливістю цього типу є прагнення батьків утискати підлітка, її прагнення, думки. Інтереси, думки та почуття дитини здаються батькові несерйозними. Дитина представляється непристосованою, незрілою, неуспішною, відкритою для негативних впливів. У зв'язку з цим батько намагається захистити дитину та суворо контролювати її дії. Такий контроль може супроводжуватися емоційним запереченням, яке проявляється в тому, що потреби дітей не задовольняються, дитину можуть надмірно карати. Основні риси особистості батьків цього типу у взаємодії з дитиною-підлітком: компетентність, вимогливість. Батько чи матір вважає себе авторитетним лідером, любить давати поради, вимагає поваги, суворий і різкий в оцінці інших.

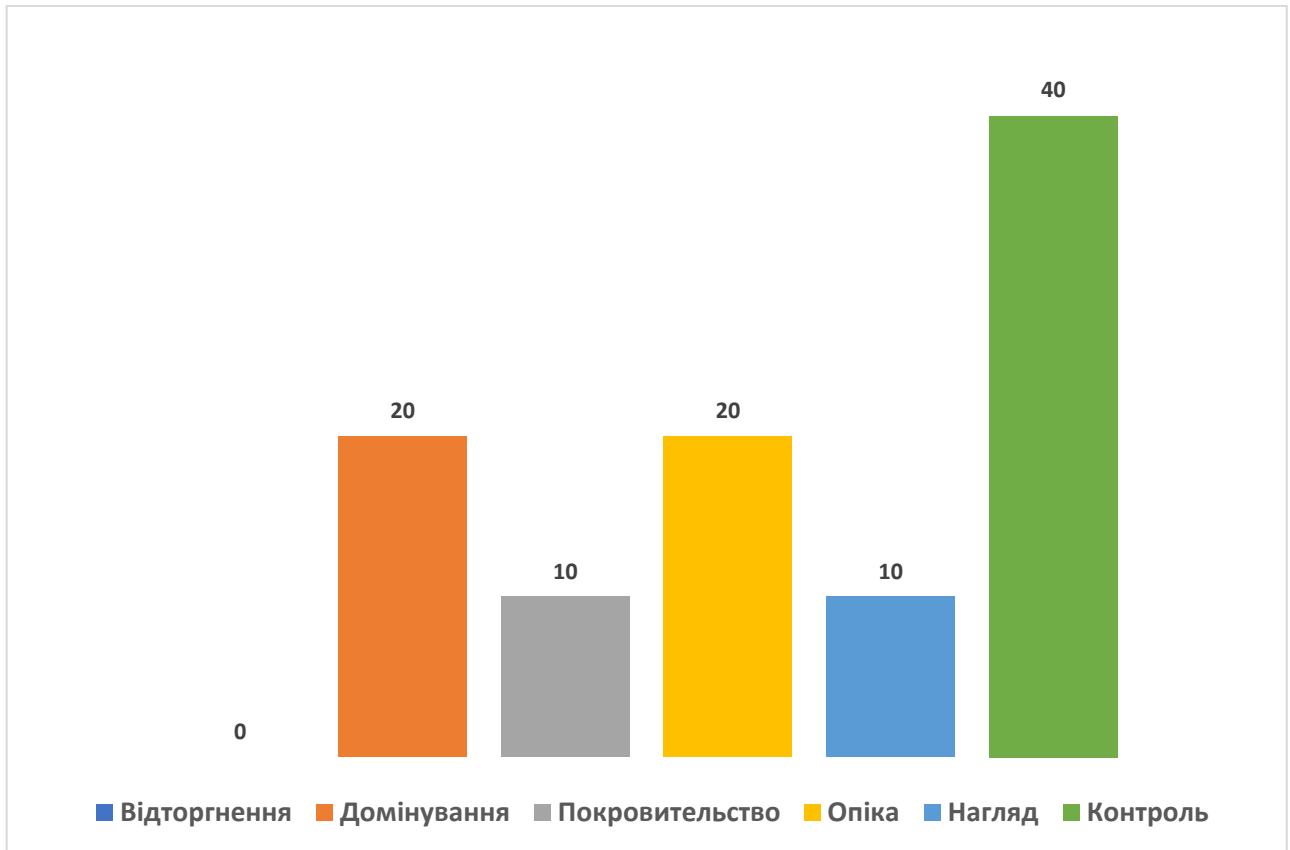

Рис. 3.1. Частота прояву типів позиції матері (%).

Тип 3. Покровительська позиція. Позиція батьків виявляється у прагненні поставити інтереси дитини понад усе. Специфіка даного типу полягає в тому, що у таких батьків дитина знаходиться в центрі уваги, дитина значуща і любима, їй приділяється багато часу, проте в той же час позбавляє її самостійності, що розвиває, ставлячи численні обмеження і заборони з метою захистити дитину від труднощів. Основні риси особистості батьків цього типу, що виявляються у взаємодії з дитиною-підлітком: відвертість, домінантність, авторитетність, «іронічність».

Тип 4. Опікувальна позиція. Дитина перебуває у полі, але з центром уваги батька, є прагнення задоволення його потреб. Батько чи матір дозволяє підлітку бути самостійним, у разі, якщо активність походить від дитини. Основні риси особистості батька даного типу, що виявляються у взаємодії: схильність до

співпраці, товарицькість, батько прагне бути у згоді з думкою оточуючих, заслужити визнання та любов, виявляє теплоту та дружелюбність у відносинах.

Тип 5. Наглядацька позиція. Батьки цього типу жорстко контролюють поведінку підлітка. Батько вимагає від дитини беззастережного послуху. У таких батьків не приймається інший погляд на ситуацію, як правило, вважає свою думку єдино вірною. Особливість цієї позиції полягає в тому, що батько уважно стежить за соціальними досягненнями дитини, її індивідуальними особливостями, звичками, вимагає дисципліни, а за прояви свавілля дитини карає. Основні риси особистості батька даного типу, що виявляються у взаємодії з дитиною-підлітком: прямолінійність, відвертість, строгість і різкість в оцінці інших, непримиренність, схильність у всьому звинувачувати оточуючих, насмішкуватість, іронічність, дратівливість, орієнтація на себе, схильність до суперництва.

Тип 6. Контролююча позиція. Позиція батьків цього типу виявляється насамперед у тому, що у спілкуванні між батьком та дитиною існує міжособистісна дистанція. Основна відмінність цієї позиції полягає в тому, що батько відчуває себе відповідальним за свою дитину, прагне задовольнити наявні у дитини потреби, але в той же час не прагне повністю захистити її від труднощів і неприємностей життя. Батько надає дитині самостійності, але при цьому намагається перевіряти її дії та вчинки. Якщо підліток не виправдовує очікувань батька, реакції можуть бути зворотними прихильності: позбавлення задоволень і покарання. Основні риси особистості батька цього типу, які у взаємодії з дитиною: енергійність, компетентність, лідерство, успішність у справах. Такий батько чи матір авторитарний, любить давати поради, вимагає до себе поваги, свідомо конформний, слідує умовностям, правилам і принципам хорошого тону у відносинах з людьми, ініціативний ентузіаст у досягненні цілей групи, прагне допомагати, відчувати себе в центрі уваги.

Далі було досліджено характеристики самооцінки підлітків, проведено порівняльний аналіз між групами за цими характеристиками. Проаналізовано

частоту народження низьких, середніх, високих самооцінок за шкалою «хороший – поганий» у вимірі: тепер. З метою вивчення переживань та сприйняття підлітками свого місця в сім'ї, ставлення їх до сім'ї загалом використовувалася проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї» у модифікації Р. Бернса та С. Кауфмана. Вибір цієї методики зумовлений тим, що рівень самооцінки корелює з характером творчої діяльності, зокрема зі стилем малюнків. У малюнках підлітків, які характеризуються різним рівнем самооцінки, відображаються чіткі відмінності у сприйнятті ними себе та інших людей. У табл.3.1 представлено загальну кількість підлітків з низькою, середньою та високою самооцінками в даний час за шкалою «хороший – поганий».

Статистично розрізняються за кількістю самооцінки між хлопцями і дівчатами цієї групи за цією шкалою. Це говорить про те, що підлітки не чекають від своїх батьків високих оцінок, очікують нижчі самооцінки, ніж насправді дають батьки. Статистичної різниці між дівчатами та хлопцями немає. Тут можна зробити висновок про те, що діти цієї групи дають собі переважно середні та високі самооцінки.

Таблиця 3.1

Кількість підлітків з низькою, середньою та високою актуальними самооцінками за загальною шкалою «хороший – поганий»

Вимір	Висота самооцінки	Загальна шкала «хороший – поганий»	
		осіб	%
«Тепер»	Низька	1	10
	Середня	4	40
	Висока	5	50

Механізми зв'язку батьківської позиції та самооцінки підлітка наступні:

1) ідентифікація (за різних батьківських позицій певний зразок поведінки приймається дитиною вимушено, як необхідне дотримання вимог, або як добровільне внутрішнє прагнення бути схожим на значущого дорослого – батька чи матір);

2) наслідування (утотожнення з батьком означає засвоєння дитиною способу думок і дій батьків, на практиці це спостерігається в процесі сюжетно-рольової гри, образотворчої діяльності підлітка, в міжособистісній взаємодії з оточуючими);

3) рефлексія (прагнення дитини до прийняття зразка поведінки батька чи матері, так як це – референтна особа, яка визнана дитиною за авторитет);

4) імпринг (фіксування наусвідомлюваному та підсвідомому рівнях батьківського ставлення батьків до дитини).

Батьківська позиція реалізується в процесі міжособистісної взаємодії з дитиною-підлітком (не сама взаємодія формує самооцінку, а відносини, які встановлюються під час цієї взаємодії). Тож можна зробити висновок про те, що існує зв'язок між батьківською позицією та характеристиками самооцінки підлітка.

Висновки до розділу 3

На основі методологічного, теоретичного та емпіричного аналізу батьківської позиції та самооцінки підлітків можна стверджувати, що самооцінка підлітка пов'язана із типом батьківської позиції батька і матері. Цей зв'язок визначається соціально-психологічними характеристиками компонентного складу батьківської позиції. Соціально-психологічна сутність батьківської позиції полягає у спрямованості особистості батька чи матері, що проявляється у системі відносин особистості батьків до дитини, до стилю її

виховання, себе як до батька. Самооцінка підлітків загалом адекватна оцінкам батьків. Батьківські позиції батька і матері різні за стилем виховання та батьківським відношенням, а ставлення до себе як до батька може збігатися, але різною мірою домінування: для батька характерні симбіоз, інфантилізація, відкидання; для матері – контроль, кооперація. Переважним стилем виховання батька є домінуюча гіперпротекція, матері – підвищена моральна відповідальність. Ієрархії виборів ставлення матерів і батьків себе як до батька є різними. Батьки однаково себе демонструють як владно-лідуючих, незалежно-домінуючих, прямолінійно агресивних. Виділені типи батьківських позицій пов'язані з віком і рівнем освіти батьків: чим вище рівень освіченості батька і чим він старший, тим він більш пильний і зорієнтований на дитину. Опікувальний тип позитивно відбивається на особистісному розвитку підлітка. При відкидаючому типі батьківської позиції частіше діагностується низька самооцінка. Підлітки при відкидаючій батьківській позиції мають слабку емоційну прихильність до членів своєї сім'ї. При домінуючому типі підлітки найчастіше оцінюють себе високими самооцінками.

ВИСНОВКИ

1. На сьогоднішній день одним із актуальних питань сімейних відносин є питання впливу стилю сімейного виховання на формування особистості дитини. Ця проблема не втрачає своєї актуальності, оскільки безліч напрямків означеної досить складної і важливої теми досі залишаються не опрацьованими. Одним з таких напрямків є питання впливу стилю сімейного виховання на розвиток у підлітків таких якостей, як впевненість, відсутність страху зробити помилку, позитивну оцінку своїх можливостей, тверда переконаність у чомусь та ін. Підлітковий вік є одним із найважливіших етапів у житті будь-якої особистості. Саме в цей період у контакті з батьками та однолітками найактивніше формується самооцінка. Головне завдання в підлітковому віці – розвинути особисту ідентичність – розуміння своєї унікальності і неповторності, розуміння того що відрізняєшся від інших людей і базове визнання себе, навіть якщо не все ідеально. У цей період особистість перебудовується і відбувається перехід від моделей дитинства до більш дорослих зразків, передаючи всотану енергетику батьків до груп однолітків. Ідентичність розвивається в процесі безперервної та динамічної взаємодії між собою та іншим, через бажання відчувати приналежність до певної групи і формувати позитивне почуття власної гідності.

2. Системотвірним осередком індивідуальності є самооцінка особистості, яка багато в чому визначає життєві позиції людини, рівень її домагань, систему оцінок. Самооцінка впливає на формування стилю поведінки і життєдіяльності людини. Іншими словами, самооцінка багато в чому зумовлює динаміку та спрямованість розвитку суб'єкта. За основу ми обрали уявлення про самооцінку як про важливе багаторівневе складноструктуроване особистісне утворення, що бере безпосередню участь у регуляції людиною своєї поведінки та діяльності, як частини самосвідомості особистості. Аналіз поняття «самооцінка» дозволив підійти до проблеми формування та розвитку її у підлітковому віці. Визначення

соціокультурних чинників розвитку неможливе без урахування та аналізу специфіки формуючого батьківського довкілля (середовища), що чинить вирішальний вплив саме на цих етапах розвитку та конкретизується в одному з головних соціальних інститутів суспільства – сім'ї.

3. Дослідження дозволило виділити важливий чинник розвитку самооцінки юної особистості – батьківська позиція. У ній зацентровується на тому, що роль батьків у сім'ї, їх вплив на становлення психологічного клімату в сім'ї, на динаміку всіх колізій, що відбуваються в ній, недостатньо широко представлено в соціальній науці. Однією з найважливіших характеристик батьківства є соціальна детермінованість (спричинення). Соціум не лише пред'являє певні вимоги до вікового, економічного, професійного, соціального статусу батьків, а й регламентує поведінку людини, яка має певний статус через систему соціальних ролей. Однією з найважливіших умов, що забезпечують вплив батьків на дитину, на їхню майбутню взаємну прихильність, є якомога ранній початок діалогічного спілкування.

4. Формування гармонійних відносин і психологічно комфортного клімату у сім'ї повинно стати головним завданням батьків, оскільки від цього залежить здатність сім'ї сформувати здорову і повноцінну особистість підлітка. Всі відхилення у сімейних взаєминах можуть негативно вплинути на розвиток особистості, включаючи характер, самооцінку та інші психологічні якості підлітка. Отже, сімейне батьківське виховання є важливою складовою індивідуального середовища підлітка. У сім'ї батьки створюють середовище, яке включає такі аспекти, як повноцінне харчування, дотримання гігієнічних умов, придбання розвиваючих ігор і книг, а також демонстрацію позитивного прикладу та взірця в поведінці. Виховання постає як співпраця, взаємодія, взаємовплив і взаємозбагачення між дітьми та дорослими, а виховний потенціал кожної сім'ї визначає результати цього процесу.

5. За своєю практичною та теоретичною значимістю психологічна проблема становлення самосвідомості та самооцінки особистості є однією з

актуальних. Розвиток самооцінки відбувається у процесі соціалізації. Це контрольований процес, який визначається постійним придбанням соціального досвіду в умовах розширення діапазону діяльності та спілкування. У межах дослідження самосвідомості самооцінці відводиться провідна роль. Самооцінка є системотвірним осередком індивідуальності особистості, що багато в чому визначає життєві позиції людини, рівень її домагань, всю систему оцінок. Вона зумовлює динаміку та спрямованість розвитку суб'єкта. Таким чином, стиль сімейного виховання відіграє далеко не останню роль у процесі формування у дитини таких якостей, як впевненість, відсутність страху зробити помилку, позитивна оцінка своїх можливостей тощо. Саме стиль сімейного виховання зумовлює напрями розвитку особистості підлітка, уявлень про добро і зло, про справедливість і моральність, про поважне ставлення як до матеріальних цінностей, так і духовних.

6. Отримані в ході дослідження дані розкривають низку слабких сторін організації життя та виховання підлітків у різних умовах та можуть бути використані у фаховій практичній роботі соціальних працівників та соціальних педагогів. Дані нашого дослідження можуть використовуватися при формуванні програм, що компенсують недоліки сімейного виховання, можуть бути включені до програми соціально-психологічного тренінгу, спрямованої на формування самосвідомості батьків, на покращення внутрішньосімейного клімату, на покращення спілкування у системі дитячо-батьківських відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрейко А.В. Батьківство як психологічний феномен. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*, 2006. № 29. С. 78-82.
2. Аніщук А. М. Індивідуалізація освітнього простору в ДНЗ: навч. посіб. для студентів вищих навч. закл. спеціальності «Дошкільна освіта». Ніжин: НДУ. ім. М. Гоголя, 2017. 202 с.
3. Бабійчук В. Н. Передовий педагогічний досвід. Формування соціальної компетентності дошкільників засобами сюжетно-рольової гри. К., 2011. 115 с.
4. Безлюдний О. Роль сім'ї в особистісному розвитку дитини. URL: <http://library.udpu.org.ua/2011/201116.pdf> дата звернення 22.01.2024.
5. Бенеш Г. Психологія: довідник. К.: Знання-Прес, 2007. 510 с.
6. Бех І. Д. Зростити моральну особистість головна турбота. *Дошкільне виховання*. 2015. №4. С. 6-8.
7. Беленька Г. В. Особистість випускника дитсадка: базові якості. *Дошкільне виховання*. 2015. №7. 11-15.
8. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї. Київ: МАУП, 2001. 96 с.
9. Буянов М. І. Дитина з неблагополучної родини. Кропивницький, 2021. 207 с.
10. Варій М.Й. Загальна психологія: Навч. посіб. Львів: Край, 2005. 107 с.
11. Галаган В. Я. Основи психології і педагогіки : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Ягупова ; Київ. ун-т економіки і технології транспорту; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти Акад. пед. наук України. Київ: КУЕТТ, 2005. 232 с.
12. Главник О.П. Психологічні тренінги. Київ, 2002. 233 с.
13. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К., 1997. 376 с.

14. Гордєєва Ж. В. Розвиток самооцінки у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. К., 2007. 45 с.
15. Горностай П.П. Психологія особистості: словник-довідник. Київ: Рута, 2001. 320 с
16. Григор'єва Т.Я. Сім'я і її вплив на формування особистості дитини
URL: <http://virtkafedra.ucoz.ua/elgumal/pages/vyp181/44Grigoreva.pdf>Дата звернення: 21.01.2024.
17. Гуменюк О.Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 304 с.
18. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 186 с.
19. Діти батьки сім'я: Випуск 1. К.: Наук. світ, 2004. 79 с.
20. Емоційний розвиток дитини / упоряд. О. Главник. Київ: Мікрос-СВС. 2003. 112 с.
21. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ, Сімферополь : Універсум. 2012. 536 с.
22. Заброцький М.М. Основи вікової психології : навч. посіб. Тернопіль: НК Богдан. 2006. 112 с.
23. Клименко В. В. Психологічна робота в повсякденних умовах: реалії та перспективи. *Зб. наук. пр. Військ. гуманіт. ін-ту Нац. акад. оборони України*. 2001. № 3. С. 23-24.
24. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). Київ: Стилос, 2000. 336 с.
25. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості : навч. посіб. для ВНЗ. Київ: Освіта, 1998. 255 с.
26. Коханова О. П. Психологія партнерської взаємодії в освіті: навч.-метод. посібник. Київ: Вид-во ПП Щербатих О. В., 2011. 104 с.
27. Кривоконь Н.І. Соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи: монографія. Харків: ФОП Олійник, 2011. 480 с.

28. Кузікова С.Б. Основи психокорекції: навчальний посібник.. Київ: Вид-во «Академвидав», 2012.. 320 с.
29. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції : навч. посібник / С. Б. Кузікова. Суми : «Університетська книга», 2006. 384 с.
30. Лактіонова Г.М. Методичні матеріали з питань формування усвідомленого батьківства. К. : Держсоцслужба, Християнський дитячий фонд, 2006. 96 с.
31. Лінде М. Психологічне консультування: теорія та практика. Київ: Академія, 2021. 256 с.
32. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: навч. посіб. К.: Вища школа, 2001. 487 с.
33. Макаренко А.С. Виховання в сім'ї та школі. К.: Рад. школа, Т. 4. 520 с.
34. Макарова О.В., Черенько Л.М. Соціальні послуги для сімей з дітьми: нові виклики та напрямки вдосконалення. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. № 10. С. 697-700.
35. Максимов М. В. Психологія розвитку : тести : навч. посіб. К. : Ліра-К, 2010. 242 с.
36. Марінушкіна О. Є. Практичний психолог у дошкільному закладі : методичні рекомендації. Харків: ХОНМІБО, 2004. 96 с
37. Марінушкіна О.Є. Аспекти аналітичної діяльності як складова професійного становлення працівника соціально-психологічної служби системи освіти : методичні рекомендації. Харків: ХОНМІБО, 2006. 104 с.
38. Мілютіна К. Л. Психологія міжкультурної комунікації : навч. посіб. Київ: Віпол, 2014. 256 с.
39. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. Київ: Центр. навч. л-ри, 2005. 624 с.
40. Нечай С. І. Учити співробітництва змалку. *Дошкільне виховання*. 2014. №9. С. 15-18.
41. Панок В.Г. Практична психологія : теоретико-методологічні засади

розвитку : монографія. Чернівці : Технодрук, 2019. 486 с.

42. Панок В.Г. Прикладна психологія: теор. пробл. : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2017. 188 с.

43. Практикум із групової психокорекції : підручник. Мелітополь : вид-во Мелітоп. держ. пед. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2015. 412 с.

44. Прокопенко І.Ф., Євдокімов В.І. Педагогічні технології: навч. посіб. Вид. 2-е. Харків: Колегіум, 2006. 218 с.

45. Радчук Г.К., Тіунова О.В. Сімейне виховання (освітній тренінг для батьків) : навчально-методичний посібник. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. 121 с.

46. Рекомендації практичного психолога для батьків. URL: <http://school155.edu.kh.ua/navchaliniiproces/psihologichna> Дата звернення 20.01.2024.

47. Рижанова А. О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05; Харк. держ. акад. культури. Харків, 2004. 447 с.

48. Савчин М.В. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2005. 360 с.

49. Світлична С.П. Особливості розвитку особистості та образу Я у дошкільників. *Педагогіка та психологія*. Випуск 20. 2002. С. 127-134.

50. Семиченко В. А. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навч. посібник для студентів ВНЗ. Київ: Веселка, 1998. 214 с.

51. Сергеєнкова О.П. Загальна психологія : навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.

52. Співаковський О.С. Популярна психологія для батьків. К., 1997. 307 с.

53. Таран О.К. Психологічні особливості прояву самооцінки у дітей старшого дошкільного віку. URL: <https://uk.drunkentengu.com/tipyi-roditeley-harakteristiki-ponvativa-otnoshenie-k-vospitanivu-rebenka-i-provavlenie-roditelskov-lyubvi-2828> Дата звернення 19.01.2024.

54. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості : наук. вид. Тернопіль: Економічна думка, 2000. 197 с.
55. Якубова Ю.М. Батьків не обирають..: Проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні. Київ: АЛД, 1997. 185 с.

ДОДАТОК

Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна

Тест-опитувальник батьківського ставлення представляє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей. Батьківське ставлення приймається як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, особливостей по вихованню і розумінню характеру і особистості дитини, його вчинків.

Структура тесту була побудована на основі математичного значення значущих факторів. В результаті факторизації даних було отримано 4 фактори: «прийняття-відштовхування», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха».

На кожне твердження дайте відповідь «так» або «ні».

Запитання тесту:

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину осторонь від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини прихильність.
7. Добрі батьки оберігають дитину від життєвих труднощів.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюсь допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю досаду щодо своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне у житті.
13. Мені здається, що діти знущуються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які окрім презирства нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина не зовсім зріла.
16. Моя дитина поводить себе спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає у себе все погане, як губка.
18. Мою дитину важко навчити гарних манер, при найбільшому старанні.
19. Дитину потрібно тримати у суворох рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
21. Я схвалюю свою дитину.
22. До моєї дитини липне все погане.
23. Моя дитина не досягне успіхів у житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як хотілось би..
25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з її ровесниками, вони здаються мені дорослішими і у поведінці і у судженнях.
27. Я із задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.
28. Мені шкода, що моя дитина росте і дорослішає.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалося у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватись до дитини.
32. Я намагаюсь виконати всі прохання моєї дитини.
33. Приймаючи сімейні рішення слід враховувати і думку дитини
34. Головна причина капризів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінь.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.

36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на свою дитину.
38. Я відчуваю приязнь до дитини.
39. Я дуже цікавлюсь життям своєї дитини.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводиш час з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безхмарне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина – нездатна ні до чого доброго.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести із себе будь-кого.
45. Я поділяю гіркоту, смуток своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – суцільне тріпання нервів.
48. Суворі дисципліна у дитинстві – розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти дякують потім.
51. Інколи мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж позитивних якостей.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не спроможна що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я своєї дитини.
58. Не рідко я захоплююсь своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності своєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажаю, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключі до тесту

1. «**Прийняття-відхилення**» - 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
2. «**Кооперація**» - 6, 9, 21, 25, 31, 33, 39, 35, 36.
3. «**Симбіоз**» - 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
4. «**Авторитарна гіперсоціалізація**» - 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
5. «**Маленький (-а) невдаха**» - 9, 11, 13, 17, 22, 23, 54, 61.

Порядок підрахунку тестових балів

При підрахунку тестових балів за всіма ознаками враховується відповідь «вірно». Високий тестовий бал по відповідним шкалам інтерпретується як:

- відштовхування;
- соціальна бажаність;
- симбіоз;
- гіперсоціалізація;
- інфантилізація.

Аналіз відповідей

1. «Прийняття-відштовхування»

Шкала показує інтегральне емоційне ставлення до дитини. На одній шкалі батькам подобається дитина такою якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй. Батьки багато часу проводять з дитиною, поважають її інтереси і плани. На іншій шкалі: батьки виховують свою дитину погано, непристосованою до життя, їм здається, що дитина не досягне успіху. Батьки відчують до дитини смуток, злість, тощо. Вони не довіряють дитині та не поважають її.

2. «Кооперація»

Шкала показує соціально бажаний облік батьківського ставлення. Зміст шкали розкривається так: батьки зацікавлені в планах дитини, намагаються допомогти, співчують їй. Батьки високо цінують

інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчувають гордість за неї. Вони задовольняють ініціативу і самостійність дитини. Батьки довіряють дитині, намагаються стати на його бік з будь-яких питань.

3. «Симбіоз»

Шкала відображає міжособистісний бар'єр у спілкуванні з дитиною. Батьки відчувають себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, огородити її від труднощів, неприємностей в житті. Батьки постійно відчувають неспокій за життя дитини, котра здається їм маленькою та беззахисною.

4. «Авторитарна гіперсоціалізація»

Шкала відображає налагоджену форму керування поведінки дитини. Батьки вимагають від дитини дисципліни та виконання всіх вимог. За вияв своєї думки дитину буде покарано. Батьки слідкують за досягненнями дитини, його індивідуальними особливостями, думками, тощо

5. «Маленький невдаха»

Шкала відображає особливості виховання і розуміння дитини батьками. Батьки вважають дитину маленькою. Інтереси, думки, почуття здаються батькам дитячими. Дитину вважають непристосованою, не успішною та відкритою для поганих справ. Батьки не довіряють своїй дитині. У зв'язку з цим батьки намагаються відгородити дитину від труднощів життя, вимогливо контролюють її дії.

Методика діагностики самооцінки «Драбинка» (С.Г.Якобсон).

Методика призначена для виявлення системи уявлень дитини про те, як він оцінює себе сам, як, на його думку, її оцінюють інші люди і як співвідносяться ці уявлення між собою.

Тобто метою дослідження є визначення особливостей самооцінки дитини і уявлень дитини про те, як його оцінюють інші люди.

Матеріал й устаткування: дерев'яна (або намальована) драбинка (в даному випадку намальована на аркуші паперу і складається з семи ступенів з фігурками чоловічків на нижній і верхній сходинці), аркуш паперу А4, простий олівець.

Процедура дослідження. Методика проводиться індивідуально. Процедура дослідження являє собою бесіду з дитиною з використанням певної шкали оцінок, на якій він сам поміщає себе (малює на відповідній драбинці) і імовірно визначає те місце, куди його поставлять інші люди.

Бесіда з дитиною починається з невимушеної розмови про склад його сім'ї, про його близьких родичів, про друзів і так далі. Потім експериментатор показує аркуш паперу з намальованою на ній драбинкою. При цьому дитині дається наступна інструкція: «Подивися на цю драбинку. Якщо розсадити на ній всіх дітей, то на самій верхній сходинці виявляться самі хороші хлопці, нижче - просто хороші, потім - середні, але ще хороші діти. Відповідно розподілені і погані діти, т. Е. На самій нижній сходинці - найгірші і т.д. ». Після цього дитині дається олівець і експериментатор просить намалювати фігурку на тій сходинці, якої сам дитина, на його думку, відповідає: «Куди ти сам (сама) себе поставиш?»

Далі, обов'язково з'ясовується, чому дитина вибрав саме дану сходинку. Потім дитині пропонують помістити фігурку на ту сходинку, куди, на його думку, його поставить мама.

При цьому дається наступна інструкція: «Як ти думаєш, на яку сходинку тебе поставлять інші люди? Чому ти так вважаєш? ».

Далі з дитиною ведеться докладна розмова про те, чому він вважає так, а не інакше.

Діти дошкільного віку виявляють великий інтерес до своїх відносин з іншими людьми і, як правило, з готовністю беруть участь у бесіді на дану тему.

Враховуючи описаний раніше факт, про переважання в нормі завищеної самооцінки у дошкільнят, слід виділити діапазони адекватно високою і заниженої самооцінки школяра в рамках проведення методики «Драбинка». За статистичними даними, описаним в літературі, в нормі, найбільш

характерний варіант, коли дитина ставить себе на верхній або передостанній зверху ступені «драбинки».

Виходячи з цього, найбільш сприятливий варіант самооцінки буде з показником 6 і 7 (відповідно порядковому номеру ступені знизу).

Необхідно враховувати той факт, що самооцінка дитини носить досить безпосередній характер і формується при відображенні близькими людьми реакції на дії і вчинки дитини.